

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930«1939/1945»:303.446.4

Воронова М.Ю.

Національний університет «Острозька академія»

ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Статтю присвячено дослідженню біографії та наукової діяльності О. Прицака в роки Другої світової війни. Висвітлено ключові події в житті історика, що в сукупності вплинули на його професійне становлення. Найбільша увага приділена так званому Львівському періоду діяльності О. Прицака. Докладно розглядаються обставини переїзду до Німеччини на навчання. Дослідження показує професійне становлення історика.

Ключові слова: О. Прицак, Друга світова війна, наукова діяльність, орієнталістика, Червона армія, СС Галичина.

Постановка проблеми. Дослідження життя та наукової діяльності О. Прицака в роки Другої світової війни є актуальним як із практичного, так і з теоретичного поглядів. Передусім тому, що це один із найбільш неясних та суперечливих періодів життя історика. Тому, з практичного погляду, важливо з'ясувати істинну картину подій, що сталися з майбутнім вченим у роки війни. А з теоретичного погляду, важливо акумулювати та під новим кутом зору поглянути на вже наявні історичні трактовки життя та діяльності О. Прицака в досліджуваній період і зробити власні висновки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішення поставленої проблеми започатковано в низці наукових статей відомих українських учених. Зокрема, А. Фелонюк дослідив сходинкові зацікавлення О. Прицака в так званій Львівській період (1936–1943 рр.) [19]. А. Портнов у своєму дослідженні біографії вченого коротко торкається поставлених у статті проблем, описуючи перебування його у Львові, службу в армії та переїзд до Німеччини [11]. Цікавими є наукові висновки В. Потульницького, що стосуються взаємовідносин і співпраці О. Прицака та П. Скоропадського, що описані в щоденниках останнього, які й наводить за основне джерело автор згаданої публікації [12]. Окрім вищезазначених авторів, досліджували вказаний період наукової

біографії О. Прицака у своїх статтях Ю. Кочубей, Я. Федорук [9; 16; 17].

Проте, незважаючи на наявні дослідження, є необхідність комплексного вивчення означеного періоду життя О. Прицака, адже досі багато питань залишаються дискусійними. Світло на них покликані пролити джерела з особистого архіву історика, що зберігається в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», а також неупереджений та об'єктивний підхід до розкриття проблеми.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження біографії О. Прицака в роки Другої світової війни із застосуванням таких методів: хронологічного, порівняльного, аналізу та синтезу, на основі принципів історизму й об'єктивності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок Другої світової війни застав О. Прицака у Львові. Він саме працював над укладенням бібліографії періоду гетьманування І. Мазепи, яка так і не була опублікована у зв'язку з початком війни. На початку 1940 р. у Львові О. Прицак познайомився з А. Кримським. «Сталося так, що Агатангел Юхимович ще під час нашої першої зустрічі у Львові у січні 1940 р. набрав до мене довір'я, тоді 20-літнього студента і, відбувши зо мною свого роду іспит із сходинкових дисциплін, запропонував мені переїхати до себе до Києва в аспірантуру», – згадував потім О. Прицак у статті про свого вчителя [19, с. 117].

24 липня 1940 р. О. Прицак закінчив повний курс філологічного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка зі спеціальності «Східні мови і літератури» і здобув кваліфікацію філолога [7, арк. 98]. Після цього він вирушив до Києва для вступу до аспірантури Інституту мовознавства Академії наук (далі – АН) Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР), де його науковим керівником став А. Кримський [11, с. 187]. Останній у своєму листі до академіка І. Крачковського від 8 серпня 1940 р. писав про свого нового аспіранта, що він «дуже молодий і працьовитий» [9, с. 7].

Після розформування Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – НТШ) у 1940 р. О. Прицак, навчаючись в аспірантурі в А. Кримського, водночас працював у Львівському відділенні Інституту історії АН УРСР, сформованому на базі Історично-філософської секції НТШ, на чолі з І. Крип'якевичем [16, с. 70], де обіймав посади молодшого наукового співробітника та вченого секретаря [19, с. 117; 4, с. 169; 15, с. 170]. Працювати з А. Кримським О. Прицаку довелося недовго: спочатку військова служба, а потім війна відірвали його від науки. Аби уникнути мобілізації О. Прицака до Червоної армії в 1940 р., А. Кримський застосовував свої можливості та вплив. Не залишився байдужим до долі здібного учня та свого співробітника й І. Крип'якевич. В архіві останнього збережено чернетку, на звороті якої міститься початок машинописного листа І. Крип'якевича до А. Кримського, датованого 1940 р., де І. Крип'якевич просить заступитися за О. Прицака і не допустити його мобілізації [17, с. 71]. Невідомо, чи цей лист було надіслано, оскільки його повного тексту не виявлено ані в архіві А. Кримського, ані в архіві І. Крип'якевича. Однак, попри всі зусилля, 29 жовтня 1940 р. О. Прицака мобілізували до лав Червоної армії [6, арк. 3].

Короткий час перебування в аспірантурі дав йому змогу познайомитися з лабораторією-бібліотекою А. Кримського та методом роботи вченого. Розмови під час їхніх зустрічей переважно стосувалися історії Хозарського каганату. З того часу О. Прицак дуже багато уваги присвячував історії хозарів [13, с. 72].

Військову службу О. Прицак спочатку проходив в артилерійській частині в Башкирії в містах Уфа та Стерлітамак. Там вивчав башкирську, казахську, киргизьку мови. Потім служив у Міасі, Свердловську, у Слобідському біля Кірова і у Білій Церкві, де його застав початок німецько-радянської війни [19, с. 118]. В одному з листів до о. Р. Луканя, наді-

сланому 9 січня 1941 р. з міста Слобідський, О. Прицак написав про свій важкий моральний стан, що був спричинений вимушеною відсутністю в Україні, неможливістю навчатися, військовою муштрою, браком часу для розумової праці, а також про інші невтішні обставини його військового побуту: потребу в харчах, папері, літературі [18, с. 690–691]. Інший лист, написаний у казармі під Білою Церквою протягом чотирьох днів – 20–23 квітня того ж року, мав більш позитивний відтінок. У ньому О. Прицак висловлював задоволення своїм поверненням в Україну. А також вмістив короткий опис чотириденного переїзду протягом 10–14 квітня зі Слобідського до Білої Церкви. У листі О. Прицак порівнював українські та російські реалії, проводив історичні паралелі [18, с. 690].

На початку липня 1941 р. його частина опинилася в оточенні під Проскуровом (Хмельницьким). О. Прицак був поранений у бою та потрапив у полон. Незабаром його звільнили (у своїх спогадах він написав, що втік із полону) [5, арк. 7], і він деякий час перебував у Києві, а потім у Львові [13, с. 845], де відбулася зустріч з І. Крип'якевичем.

Незважаючи на формальну заборону з боку німецької окупаційної влади, НТШ відродило свою діяльність у формі засідань секцій. За задумом І. Крип'якевича, реорганізована Історично-філософська секція, яку він очолював, мала утворити два кабінети – історії України й археології. Структуру довелося пристосовувати до роботи при Українському центральному комітеті (далі – УЦК). За свідченням В. Кубійовича, це була прихована наукова діяльність, якій допомагали УЦК та «Українське видавництво» [16, с. 307; 3, с. 152].

О. Прицак та І. Крип'якевич цікавилися долею А. Кримського, який нібито перебував у Звенигородці. Маючи рекомендаційного листа від І. Крип'якевича до О. Оглоблина, в якому поміж іншим було прохання допомогти дістатися до Звенигородки, 3 листопада 1941 р. О. Прицак напівлегально вирушив до Києва шукати сліди перебування А. Кримського. У спогадах О. Прицак писав, що пробув кілька місяців у Києві. Невтішні новини про те, що А. Кримського зі Звенигородки повезли в напрямку Харкова, змусили відмовитися від цього наміру та повернутися весною 1942 р. до Львова [17, с. 71; 16, с. 309].

У першій половині 1942 р. О. Прицак оформляв документи до Берлінського університету для навчання в Інституті арабістики. Директором Інституту був професор Р. Гартман [16, с. 309].

Під час відпустки в серпні 1942 р. О. Прицак мешкав у матері в Тернополі, виконував роботу

для Кабінету історії України й готувався до переїзду до Берліна для навчання в університеті.

Головними науковими проектами, над якими О. Прицак працював у той період, були переклад з арабської та коментарі важливого арабського джерела з історії України середини XVII ст. – «Ріхлат ель-батрійарк Макаріус» («Подорож патріарха Макарія»), автором якого був сирійський мандрівник, архимандрит Булос ібн аз-Заїма аль-Халябі, відомий в українській історіографії під іменем Павла Алеппського (Халебського) [19, с. 118], опрацювання матеріалів із бібліографії до тюркології. За переклад з арабської мови твору Павла Алеппського О. Прицак отримував платню від львівської редакції Українського видавництва, якою керував І. Крип'якевич [17, с. 71]. Разом з о. Р. Луканем О. Прицак впорядковував бібліотеку Кабінету, а також брав участь у підготовці до друку бібліографії історії України. Окрім того, він виступав на різних конференціях, як-от на Першій красній студентській конференції у Львові 7 листопада 1942 р. з доповіддю «Україна на переломі» [16, с. 309]. У звіті від 12 листопада 1942 р. про виконану роботу в Кабінеті історії України він, поміж інших індивідуальних зацікавлень, вказав, що опрацьовував «Матеріали до української тюркологічної бібліографії» та написав рецензії на книгу Л. Биковського «Туреччина. Бібліографічні матеріали» і статтю М. Ковальського «Дещо про тюркські коріння в українській мові» [19, с. 119].

1942 р. О. Прицак став одним зі стипендіатів Наукового фонду, створеного при Президії УЦК. Керувала ним Кураторія на чолі з В. Сімовичем. Головним призначенням фонду було надавати підтримку і засоби до життя українським науковцям [16, с. 308–309].

Завдяки роботі над перекладом і коментарями «Подорожі», учений за посередництва свого приятеля й колеги Є. Завалинського, який тоді перебував на науковому стажуванні в Берліні, консультувався в арабіста Р. Гартмана. Останній передавав через Є. Завалинського молодому орієнталісту матеріали для коментування твору. Війна стала на заваді завершенню й публікації цього перекладу – у розпорядженні сучасних науковців є лише частина рукопису, що збереглася в архіві вченого у вигляді двох зошитів. Перший має заголовок «Болгарія – Молдавія», а другий – «Молдавія – Виправа Тиміша Хмельниченка – Валахія» [19, с. 119]. Контакти з берлінськими сходознавцями в О. Прицака, за його власним свідченням, встановилися ще перед війною, і він скористався нагодою використати подорож Є. Завалинського до Німеччини,

щоб їх відновити. На початку серпня 1942 р. до нього надійшов лист про те, що документи, подані ним для навчання в Берлінському університеті, були вже в деканаті університету [16, с. 309–310]. З документів за літо 1942 р. відомо, що він контактував із Р. Гартманом щодо отримання стипендії в Берлінському університеті [16, с. 310].

Матеріали із приватного архіву О. Прицака свідчать, що він подавав документи на навчання і до Українського вільного університету в Празі, звідки 1942 р. отримав підтвердження про можливість вступу як звичайний слухач на філософський факультет [8, арк. 1]. Проте О. Прицак обрав навчання в Берлінському університеті.

25 лютого 1943 р. О. Прицак виступив із доповіддю в Літературно-мистецькому клубі у Львові на тему «Переломові моменти в історії України». Уже через декілька днів у клубі відбулася дискусія щодо виголошеної доповіді в частині, що стосувалася початків формування української нації [16, с. 307]. Його тодішнє визначення поняття «нація» була таким: «Нація – це спільнота людей, що свідомо живуть тепер почуттям свого спільного зв'язку в минулому (всеодне чи реального, чи фіктивного) та свідомо хочуть спільно жити в майбутньому, реалізуючи свої ясні спільні політичні цілі того майбутнього» [13, с. 71].

У червні 1943 р. О. Прицак уже мав дозвіл на виїзд до Берліна для вивчення арабістики й роботи над дисертацією [2, с. 266]. У кількох своїх інтерв'ю О. Прицак свідчив, що його вивезли до Берліна на примусові роботи [16, с. 310; 1, с. 6].

На теперішній час обставини виїзду О. Прицака до Німеччини залишаються не до кінця з'ясованими. Деяке світло на цю ситуацію проливають документи, що зберігаються у приватному архіві історика. Є свідчення, що починаючи із 6 травня 1943 р. він мав бути покликаний до дивізії СС Галичина, яка тоді починала комплектуватися. Цим днем датована «Перехідна посвідка прийому», виписана на його ім'я, до набірної комісії дивізії [6, арк. 4]. Варто зазначити, що такі заяви писалися цілком добровільно, особливо в першій групі набору до дивізії. Ці добровольці виїхали на перший вишкіл 18 липня 1943 р. [16, с. 311; 10, с. 241]. За однією з версій, висунутою В. Потульницьким, що ґрунтується на записах у щоденнику П. Скоропадського, серед них був і О. Прицак [12, с. 141]. Його разом з іншими новобранцями відправили на навчання до школи розвідки та контррозвідки в Брно. Свідчення щодо цього факту ґрунтуються на зіставленні інформації В. Потульницького, який посилається на запис

у щоденнику П. Скоропадського, та К. Паньківського, який писав про відправку добровольців на вишкіл до Німеччини. Дати в цих джерелах збігаються, із чого і виник наш висновок стосовно О. Прицака. У межах цієї поїздки 21 липня 1943 р. він зустрівся із П. Скоропадським, про що останній написав у своєму щоденнику [12, с. 141].

Врешті-решт, О. Прицак не потрапив до школи військової розвідки в Брно, а опинився в Берліні як студент відділу орієнталістики філософського факультету Берлінського університету. Як припустив В. Потульницький, сприяв йому в цьому П. Скоропадський. Адже О. Прицак став одним із найближчих співробітників гетьмана, а також його консультантом з історичних та сходознавчих питань. До того ж П. Скоропадський мав широкі зв'язки в усіх військових структурах Третього Рейха. Найбільш імовірно, що саме в цьому контексті гетьман помістив у щоденнику таку інформацію про О. Прицака: «Був Прицак. Він звільнений від військової служби – повертається до наукової роботи». В. Потульницький не наводить точної дати цього запису, але з тексту зрозуміло, що зроблений він пізніше першої зустрічі гетьмана з О. Прицаком [12, с. 142]. Отже, за цією версією, висунутою в статті В. Потульницьким, опинитися в університеті й уникнути мобілізації О. Прицаку допоміг П. Скоропадський.

Виходячи зі спогадів К. Паньківського, голови Ділового осередку УЦК, ситуація розгорталася дещо інакше. Він писав, що І. Крип'якевич та середовище НТШ намагалися здобути О. Прицаку рекламу, тобто відкликати його з війська [10, с. 236]. Про це можна судити з документа, виданого у Львові 27 липня 1943 р., від ділового президіального секретаря УЦК Б. Лончини до Військової управи дивізії СС Галичина. У цьому листі він писав, що О. Прицак, за фахом орієнталіст-історик, – це кандидат на великої міри ученого. Був покликаний до війська, незважаючи на «рекламацію», про які знав В. Кубійович. Він виїхав до Берліна на навчання. Наприкінці листа Б. Лончина написав, що, в разі можливості, просить рекламувати О. Прицака [16, с. 311]. 30 липня 1943 р. таке саме прохання до Військової управи було направлене і з боку голови УЦК В. Кубійовича.

Однак це був час, коли О. Прицак уже цілий місяць перебував у Берліні. Виходить, що наприкінці червня він виїжджав зі Львова, порушуючи припис «Перехідної посвідки прийому» до набірної комісії і ризикуючи бути заарештованим німцями. У такому разі, на думку Я. Федорука, свідчення про виїзд О. Прицака до Німеччини як остарбай-

тера виглядають цілком правдоподібними, оскільки звільнення від обов'язків мобілізації до дивізії він отримав лише в результаті цих листів В. Кубійовича та Б. Лончини не раніше серпня 1943 р. [16, с. 311]. Однак постає питання, чому саме О. Прицак із числа всіх остарбайтерів, яких вивезли разом із ним, отримав змогу вступити до університету. І в такому разі вищезазначені свідчення про взаємодію із П. Скоропадським і його вплив на розгортання ситуації здаються доречними.

Але так чи інакше О. Прицак став студентом філософського факультету Берлінського університету зі спеціальності «Сходознавство» [5, арк. 7]. Програма його підготовки на фахового орієнталіста була такою: тюркологія (А. фон Габайн); османська дипломатика (Г. Шиль); тюркська історіографія, турецька народна література (Р. Гартман); османська філологія (Я. Рипка) та ін. [7, арк. 47; 12, с. 146]. Р. Гартман, провідний спеціаліст із проблем ісламу як релігії, сподівався, що О. Прицак буде працювати в галузі ісламо-арабської історії. Однак через деякий час Р. Гартман занедужав та передав О. Прицака під наукове керівництво своєму колезі Г. Шедеру. Головною спеціальністю останнього була іраністика, проте він дуже добре знав семітські та тюркські мови [13, с. 72]. О. Прицак продовжував вивчати орієнталістику в Берліні в професора Г. Шедера до кінця війни. Він займався підготовкою докторської дисертації, їздив у наукові відрядження до Праги для здійснення архівних пошуків і бесід із чеськими орієнталістами [12, с. 147].

У післявоєнні роки О. Прицак навчався в Геттінгенському університеті, там же 1948 р. захистив докторську дисертацію зі сходознавства, а саме з династичної історії тюркської династії Караханідів у IX – XIII ст. – «Караханідські студії» [11, с. 188; 5, арк. 31, 63]. 1951 р. він габілітувався із працею «Родові назви та титулатури алтайських народів» [10, с. 188; 5, арк. 31]. Там же 1951 р. він став доцентом кафедри історії Євразії та алтайської філології [5, арк. 7, 32, 64].

Висновки. Отже, у підсумку можна зробити висновок, що роки Другої світової війни збіглися із часом професійного становлення О. Прицака як науковця. Важкий воєнний період не зломив прагнення історика стати справжнім дипломованим спеціалістом всупереч усім обставинам, які довелося подолати. Тобто в даному разі ціль виправдовувала засоби. Хоча деякі сторінки біографії вченого досліджуваного періоду досі містять білі плями і є предметом суперечок, не можна заперечувати, що саме ці роки відіграли ключову роль у подальшій науковій діяльності О. Прицака.

Список літератури:

1. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України: інтерв'ю Володимира Музики з Омеляном Прицаком. Східний світ. 1993. № 1. С. 5–8.
2. Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 р. Український історик. 2000. № № 1–3. С. 256–268.
3. Кубійович В. 20-ліття Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі / Д. Бурім, О. Кучерук, О. Маврін. Київ, 2007. С. 151–158.
4. Наказ дирекції Інституту історії України АН УРСР про створення Львівського відділу Інституту історії України, 1 лютого 1940 р., м. Київ. Документи і матеріали Інституту історії України Національної академії наук України. 1936–1991 рр.: у 2 книгах. Книга 1. 1936–1947 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 168–169.
5. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1035.
6. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1039.
7. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1040.
8. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1041.
9. Кочубей Ю. Слово про Омеляна Прицака. Східний світ. 1999. № № 1–2. С. 6–19.
10. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк-Торонто, 1965. 479 с.
11. Портнов А. Історії істориків: обличчя й образи української історіографії ХХ ст. Київ: Критика, 2011. 245 с.
12. Потульніцький В. Павло Скоропадський та Омелян Прицак: історія взаємостосунків у 1943–1945 рр. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7521/Potulnytskyi_pavlo_skoropadskiy_ta_omelian.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 07.03.2018).
13. Прицак О. Мій шлях історика. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, 1991. С. 62–78.
14. Прицак Омелян Осипович (1919–2006 рр.). Український археографічний щорічник. Київ, 2007. Вип. 12. С. 845–848.
15. Протокол № 1 засідання Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, 1 лютого 1940 р., м. Львів. Документи і матеріали Інституту історії України Національної академії наук України. 1936–1991: у 2 книгах. Книга 1. 1936–1947 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 169–170.
16. Федорук Я. Документи про наукову роботу Омеляна Прицака в Кабінеті історії України у 1942 р. З любов'ю до народів: ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження. Київ: ІУАД, 2013. С. 306–329.
17. Федорук Я. Іван Крип'якевич та Омелян Прицак (за матеріалами домашнього архіву І. Крип'якевича). Східний світ. 2007. № 1. С. 70–73.
18. Фелонюк А. Два листи Омеляна Прицака до о. Романа Луканя від 1941 р. Український археографічний щорічник. 2009. Вип. № 13/14. С. 688–694.
19. Фелонюк А. Сходознавчі зацікавлення Омеляна Прицака у львівський період життя (1936–1943 рр.). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2015. Вип. 7. С. 115–121.

**ЖИЗНЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА
В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Стаття посвячена дослідженню біографії та научної діяльності О. Прицака в роки Другої світової війни. Освітлені ключові події в житті історика, які в сукупності вплинули на його професійне становлення. Найбільше уваження уделено так званому Львівському періоду діяльності О. Прицака. Детально розглядаються обставини переїзду в Німеччину на навчання. Дослідження показує професійне становлення історика.

Ключевые слова: *О. Прицак, Вторая мировая война, научная деятельность, ориенталистика, Красная армия, СС Галичина.*

**LIFE AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF OMELIAN PRITSAK DURING
THE SECOND WORLD WAR**

The article is devoted to the study of biography and scholarly work of O. Pritsak during the Second World War. The key events in the life of the historian are highlighted, which together influenced on his professional development. The greatest attention is paid to the so-called Lviv period of O. Pritsak's activities. The circumstances of moving to Germany for study are considered in details. The research shows the professional formation of the historian in spite of the difficult conditions of the war.

Key words: *O. Pritsak, Second World War, scholarly work, Oriental studies, Red Army, SS Galicia.*